

Чи то того, що тобі за сімдесят і ти ідеш не на ярмарок, а з ярмарку, чи пережите раніше взнаки дається, але ночами часто сняться тривожні, навіть кошмарні сни. А найбільше тривожить мене Ялешка Плакида: вона показує мені пухлого мізинця із зламаним нігтиком — прохає отакий мізерний шматочок хліба, якого в мене нема...

І коли онуки питають: "Дідусю, чого не спиш?" — відповідаю колись почутим жартом: "Наполеон казав, що чоловікові треба спати чотири години, жінці — п'ять, а дитині — шість. Отже, ви ще спіть собі на здоров'я".

Нащо їм знати, що мені сниться Ялешка (так ми в школі називали Єлизавету). Вона в нашому класі була завжди чистюлька, тому й була в класній санкомісії. І ніколи не казала: "А чого в тебе брудні руки?", а радила: "Добре помий руки споришем після того, як нариєш черв'яків для своєї вудочки". Вона добре знала наші звички.

Я був старостою класу. Ще з першого класу наша вчителька Марія Іллівна Курило, білоруска, з трохи покопаним віспою обличчям, завела порядок: ще до її приходу, тільки пролунає дзвінок на уроки, староста робить перекличку. Наш "математик" Фадей Цибулько своїми чорними, як вуглинка, очима нишпорив по класу, виявляючи відсутніх.

— Говоруха Павло, — починаю називати прізвища.

— Не буде сьогодні Павла. Він пішов ловити жаб у Самарі, — сказав Фадей.

Дехто засміявся, але той недоречний сміх обірвався: всі знали, що Павло був дуже слабкий від голоду.

— Деркач Олекса.

— Він учора помер, — глухо сказала Оля Давиденко, висока білява дівчина.

В класі притихли, хтось схлипнув.

— Покидайло Євмен.

— Євмен запізниться, він зайшов до батька на пошту, — каже Яша Стеценко (Євмен, як і його менший брат Гриша, вижив тоді, щоб потім згоріти в горнилі страшної війни).

— Онопрієнко Пилип.

— Помер учора, прийшовши зі школи, — сказала Настя Сосна, Пилипова сусідка (Пилип присів на загату відпочити та й не встав — помер).

Через парту мене штовхнув Євлампій Красножон, мовляв, читанка нам буде на трьох, як було до Пилипової смерті. А рівно через три дні, коли я робив перекличку, Настя Сосна сповістила, що Євлампій Красножон помер. Читанка тепер стала на двох. Добре, що Настя не користувалася нею одна. Її батько працював машиністом у паровому млині, тому часто добра дівчина рятувала від голоду "маторжениками" — спеченими з висівок та з різних трав'яних домішок коржиками.

Страшна бухгалтерія голоду: з 45 учнів В'язівської початкової школи у Павлоградському районі на Дніпропетровщині навесні 1933 року померло 25.

Про голод і мільйони померлих у нас довго мовчали. Мовчали письменники — "інженери людських душ", прославляючи "сизокрилого орла", що вилітав "із-за гір та з-за високих". Проте і в ті страхітливі роки була одна смілива людина — Михайло Зощенко. Він у книжці "Повернута молодість" хоч згадав про голод 1933 року. Розмови про нього перед

війною та й довго після неї вважалися "ворожим випадом" проти радянської влади. Нам тлумачили про щасливе дитинство, про те, як нас, дітей, любить "вождь народів", який "на руки взяв Світлану, а згадав про всіх дітей..."

А я часто вночі чую слабкий голос Ялешки Плакиди, яка, умираючи, не прохала, запитувала мене: "В тебе немає хоч отакого шматочка хліба?" — і показувала пухлий мізинець із зламаним нігтиком. Як же хотілося допомогти симпатичній дівчинці, яка померла прямо в класі за партою.

Була вона голубоока, в міру кирпатенька, лагідна, в темно-жовтій спідниці, в біленькій вишитій кофтині. "Сама вишивала!" — хвалилася. Ще коли не було голоду, вона приносила яблуко, давала мені відкусити червоний його бік. "Смачне яблуко?" — запитувала.

А тепер її голівка стукнула об віко парти, рука впала мені на коліно під партою і на мене дивилися помутнілі очі. Стало моторошно, я покликав вчительку:

— Маріє Іллівно, щось з Ялешкою.

— О, Боже! Моя ж ти дитино, — заплакала вчителька, закриваючи очі дівчинці.

...А нічні спогади через півстоліття тривають.

— Іван Гарбуз.

У класі мовчання. Я забув, що Івана, мого сусіда, уже три дні, як не стало. Він став жертвою канібалізму. Зміст цього слова я узнав пізніше, коли у п'ятому класі прочитав "Робінзона Крузо". І не дикуни, танцюючи навколо вогнища, поїдали дистрофічні ноги Івана Гарбуза — канібалами стали його мати і старша сестра.

Доведений до відчаю голодом, я кинув свій

четвертий клас і зайнявся риболовлю. У травні в нашій Самарі вода уже тепла, тому, закотивши повище холоші, я забродив далеко в затоку, яка звалася Гнилокишею. Оті маленькі окунці, краснопірочки, які потрапляли на гачки, врятували мене від смерті. Іван Гарбуз настільки ослаб, що не міг ловити рибу. А ще недавно ми разом бігали за м'ячем, грали у піжмурки. Я ловив рибу, викидав її на сухе місце, а Іван нанизував на низку з сурової нитки. Перед тим пощастило зловити чималого окуня. Я щось Івана запитав, але відповіді не почув. Коли повернув голову до берега, побачив, що Іван швидко втікав. На низці окуня не було.

— Ах ти ж, злодію, — крикнув я і кинувся доганяти Івана. Я замахнувся, щоб ударити його, але побачив обличчя хлопця, поколоте шипами окуня. Кров і сльози змішалися на обличчі.

— Ваню, хіба ж так можна? — лише вихопилося в мене.

Він протягнув над'їденого окуня.

— Що ти, Ваню, їж, я ще спіймаю собі, — сказав я і повернувся до річки.

Мабуть, у той час був дома Бог, а не в гостях, як у тому жарті: я спіймав більшого, ніж той окунь, головня. А через день Івана не стало. Коли його батько повернувся з Курської області, куди їздив добувати продукти, то з чималої сім'ї залишився тільки син Микола.

А перекличка продовжується. Уже не допомагав мені Фадей Цибулько — його засипали на кладовищі, поруч з меншим братиком. Наївся якихось пагінців молодих трав Фадей і загинув. На жаль, не всі люди знають, яка бадилина-трава корисна, а яка шкідлива. А ми паслися тієї весни на лободі, щавлі, грибах, дикому часникові, рогозі, очеретяних ріжках.

І ось нарешті сталися зміни. Згадали і про нас. В будинку купця другої гільдії Стадника відкрилась їдальня для учнів. На великій перерві ми одержували тарілку рідкуватого супу і по сто грамів жовтого, як віск, ясного, як небесне сонечко, кукурудзяного хліба. Я його ховав, щоб віднести матері. Не знаю, чим вона жила, але якось умудрялась, щоб той доважок з'їв таки я.

Отож, мабуть, помираючи, Ялешка просила в мене шматочок хліба, показуючи на пухлому мізинчику із зламаним нігтем: "Хоч би ось стілечки хліба". Пізніше ми довідалися, що Марія Іллівна відламувала свою пайку хліба, щоб підтримувати нас.

Тепер перекличка проходила уполовину швидше. В останні дні травня нас всіх зібрали до школи. Марія Іллівна була сумна. Вона повідомила про переведення до п'ятого класу. Нам видали по кілька кілограмів сухарів на літо. Нещасний клас оживав. Драли яйця диких качок, стригли недостиглі колоски жита, вилускували з колосків зеленувате зерно і їли його...

1955 року, повернувшись з фронтів, я і Василь Іванович Федоренко зустрілися на учительській конференції із заслуженою учителькою Марією Іллівною Курило. Вона заплакала від радості, коли ми до неї підійшли, нівроку дужими, здоровими, обвішані орденами і медалями. Згадався і тяжкий 1933 рік.

— Не забувайте ніколи своїх товаришів, які загинули тоді від голоду!
— сказала нам тоді вона.

Карпо ГУЛАК.